

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК, ЕКОНОМІКА ЗНАНЬ І КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК І ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ

У статті висвітлено значення людського розвитку для конкурентоспроможності країни в економіці знань. Проведено порівняння концепцій людського розвитку та економіки знань. Теоретично обґрунтовано і підтверджено емпіричними даними тісний взаємозв'язок між рівнем людського розвитку і становленням економіки знань.

The article explains the role of human development for country's competitiveness in knowledge economy. The comparison of human development and knowledge economy concepts were proposed. The interdependence of human development level and knowledge economy establishment was theoretically justified and empirically proved.

Ключові слова: Концепція людського розвитку, конкурентоспроможність, економіка знань, людський розвиток, показники економіки знань.

Keywords: concept of human development, competitiveness, knowledge economy, human development, knowledge economy indicators.

Науково-технічний і соціально-економічний прогрес задають нові завдання і відкривають нові перспективи сучасному розвитку: якщо в індустріальній економіці, як і до того основними чинниками могутності і багатства були матеріальні ресурси, то в новій економіці й у новому суспільстві вирішального значення набувають знання, інформація, інтелект і мотивація, - тобто чинники, невіддільні від людини і її розвитку. Машинна техніка в індустріальну епоху реалізувала і примножувала фізичні сили людини, а в нову епоху вона виконує фізичну роботу замість людини, залишаючи їй роботу інтелектуальну. Інформаційно-комунікаційні технології, комп'ютерна техніка реалізують і примножують можливості людського розуму, сприяючи подальшому підвищенню продуктивності як фізичної, так і розумової праці. Однак це висуває й нові вимоги до знань, умінь, поінформованості, відповідальності, трудової активності населення – що ще більше актуалізує принципи концепції людського розвитку. Відомий вчений і управлінець П. Друкер визначає нову економіку як «економіку знань», саму галузь, яка виробляє і розповсюджує інформацію, як «індустрію знань», а все суспільство – як «суспільство знань» [1, 32].

Обидві концепції - економіки знань і людського розвитку – в наш час стали не лише відомими й привабливими, а й склали основу для обґрунтування бажаних перспектив подальшого прогресивного розвитку економіки і суспільства. І хоча ці концепції є безумовно різними, вони мають багато спільного, адже вони виникли майже водночас і мають однакові причини виникнення. Обидві концепції зародилися в другій половині ХХ століття. Зародження їх пов'язане з іменами різних вчених, але (як стало зрозуміло пізніше) ідеї обох цих концепцій виникли на основі альтернативних (щодо усталених на

той час) уявлень про характер економічного зростання і його залежність від нагромадження різних форм капіталу та ефективності його використання. Зародження концепції людського розвитку почалося з доведення факту економічного значення освіченості населення (Т.Шульц, початок 50-х рр. XX століття) [2], зародження концепції економіки знань – з доведення того факту, що для ефективного використання нагромадженого капіталу необхідні людські знання, інтелект (Ф.Махлуп, кінець 50-х рр. XX століття) [3]. Обидві ідеї пройшли до свого розквіту приблизно 30 років, але наразі посіли безумовно провідні місця у системі суспільствознавчих уявлень.

Піонерна актуальність обох цих концепцій підтверджується як визначними науковими дослідженнями, так і реаліями розвитку економіки і суспільства. Розвиток концепції економіки знань пов'язаний з іменами Ф.Махлупа, П.Друкера, Д.Белла, Р.Лейна, В.Іноземцева, А.Чухна та ін вчених. Концепція людського розвитку з'явилася й набула бурхливого розвитку у глобальному масштабі під егідою ПРООН на науковій базі новаторських розробок Амартьї Сена та Махбуб уль-Хака і теорії людського капіталу. Слід відзначити вітчизняних і зарубіжних вчених – К.Гриффіна, О. Грішнову, В.Колесова, Е.Лібанову, О.Макарову, Дж.Найта та ін., чії роботи активно розвивають і поширюють цю прогресивну гуманістичну концепцію.

Разом з тим, питання взаємозв'язку і взаємозалежності розвитку людського потенціалу і становлення економіки знань, поки що комплексно не досліджувалося. Тому метою цієї роботи є порівняння концепцій людського розвитку та економіки знань, теоретичне обґрунтування і підтвердження емпіричними даними тісного взаємозв'язку між рівнем людського розвитку і становленням економіки знань.

Спільне у цих двох концепцій те, що обидві вони відкривають можливість повному побачити сутність суспільного багатства і його призначення, сформувати прогресивне бачення суспільного добробуту і процвітання. Економічне зростання, що вимірюється показниками валового продукту і доходу (в абсолютному виразі та в розрахунку на одну особу), фактично показує лиш міру здатності економіки виробляти товари і послуги. Водночас ні високі, ні низькі показники продукту і доходу не показують міру розвитку можливостей і задоволення потреб людей. Саме тому індекс людського розвитку (ІЛР), запропонований ПРООН в межах концепції людського розвитку, як і інші соціально-економічні індикатори, є значно змістовнішим і інформативнішим для характеристики країни, її розвитку, прогресу, конкурентоспроможності. Дохід враховується і в ІЛР, однак в цьому випадку він виступає вже не як мета, а як засіб розвитку, він підпорядкований ширшому і гуманнішому задуму – розвитку людських здібностей, розширенню можливостей вибору мети і способу життя, реалізації людських прав і цінностей [4; 5; 6].

Дякуючи показнику ІЛР (і його багаторазовому розширенню та інтерпретації у інших показниках міжнародних та національних Звітів про людський розвиток) вдалося відійти від моністичного, монетаристського бачення суспільного прогресу як безперервної гонитви за збільшенням показників валового продукту і національного доходу країни. Розвиток дедалі ширше сприймається як складний процес поєднання і

взаємообумовленості можливостей людей у різних сферах життя. Розвиток замість гонити за збільшенням доходу дедалі більше спрямовується на розширення людських можливостей прожити тривале й здорове життя, гідно працювати, на досягнення соціальної стабільності, гармонійної взаємодії з природою, емоційного комфорту та ін. З позицій концепцій економіки знань і людського розвитку інакше бачиться і конкурентоспроможність країни. Ця характеристика залежить нині майже цілковито від людського капіталу, отож найвищу конкурентоспроможність в умовах глобалізації матиме та країна, яка створить найкращі умови для залучення і ефективного використання професіоналів найвищої кваліфікації з усього світу.

Якщо концепція людського розвитку стверджує, що саме людина є центром, фокусом, метою економічного розвитку, то концепція економіки знань відображає реальні зрушення в економіці, в результаті яких людина переміщується в центр економічного розвитку вже як джерело збільшення суспільного багатства. Це знаменує якісну зміну ролі людини в суспільному виробництві. Раніше ця роль полягала в тому, що праця людини (її свідомо, опосередкована знаннями діяльність) була лише одним з факторів виробництва, в той час як в новій економіці знання, інтелектуальний і соціальний капітал (тобто людський елемент) стають основними, визначальними чинниками розвитку.

Як відомо, в доіндустріальну епоху провідним чинником виробництва була земля, а в індустріальну епоху – фізичний капітал. Водночас індустріальна епоха нині – це вже минуле для розвинутих країн. Економіку і суспільство таких країн нерідко називають постіндустріальними. Але характеристика нової економіки і нового суспільства як *постіндустріальних* може бути лиш тимчасовою, доки відомо лише, що вони відрізняються від індустріальних, але ще недостоменно відомо – чим саме. Але мірою виявлення вирішальної ролі і значення знань, інтелектуального і соціального капіталу в новій економіці стає зрозумілим, що саме вони і створюють вирішальну сутнісну відмінність нового суспільства від попереднього. Тепер виробництво, обмін, поширення і використання знань стають основою матеріального і духовного розвитку, основою конкурентоспроможності. Це стає основною характеристикою нової економіки і нового суспільства, тож і відповідні назви їм – економіка і суспільство знань.

З огляду на взаємозв'язок економіки знань і людського розвитку виникає багато питань як теоретичного, так і практичного характеру. Найважливішими з них, враховуючи мету нашого дослідження, є такі: які індикатори можна застосувати для виміру ступеня розвитку економіки і суспільства знань? Чи багато спільного у цих індикаторів з індикаторами рівня людського розвитку? Чи є взаємозв'язок між рівнями людського розвитку і розвитку економіки і суспільства знань? Теоретично багаторазово доведена людська природа усякого знання, однак для емпіричних розрахунків окреслених взаємозв'язків варто точніше з'ясувати основні чинники сучасного людського розвитку, з одного боку, і становлення суспільства знань - з іншого.

Практично впродовж усього періоду формування сучасного суспільства важливим виявом і ознакою суспільного прогресу було і є формування певного обсягу запасів і

потоків переважно суспільних знань. Таким чином, кожне суспільство в результаті історичного розвитку нагромаджує певний когнітивний потенціал, який частково або повністю може використовуватися для різних цілей. Наявність значного потенціалу знань безумовно необхідна для переходу до суспільства знань, але цього ще не досить. Реальною межею, за якою просто високоосвічене суспільство перетворюється на суспільство знань, стає революція у носіях інформації, яка робить її (інформацію) доступною мільйонам і використовуваною на абсолютній більшості робочих місць, оскільки інформація є формою і способом існування, збереження, передачі й обміну знаннями.

Поява інформаційно-комунікаційних цифрових технологій створила передумови і зробила можливим перехід суспільства до такої стадії розвитку, коли значна і дедалі зростаюча частка суспільного багатства створюється інтелектом, знаннями, які збагачують і роблять ефективнішою працю по перетворенню продуктів природи у цінності та блага для людей. Величезний обсяг нагромаджених людством знань існує переважно в формі інформації, яка обробляється і використовується за допомогою сучасних інформаційних технологій. Окрім цього є й чималий запас неявних, невіддільних від людини знань, які зазвичай не підлягають відчуженню і збереженню окремо від людини чи групи людей, що володіють ними. Разом усі ці знання і відповідні інформаційні ресурси – лише важлива передумова суспільства знань, яке виникає з появою економіки нового типу – економіки знань.

Характерними рисами економіки знань є [4, 532-541]:

- Висока частка послуг у ВВП;
- Прискорення темпів створення, нагромадження і використання знань, що, зокрема, виражається у розширенні системи освіти і обсягу наукових досліджень;
- Динамічні зміни у інформаційно-комунікаційній сфері;
- Поява інституту нового типу у сфері виробництва й використання знань у вигляді неформальних мереж («мережева економіка»);
- Формування національних інноваційних систем;
- Високорозвинений ринок найрізноманітніших освітніх послуг, втілення концепції довічної освіти;
- Нова якість ринку праці, який висуває дедалі більший попит на високоосвічених, висококваліфікованих, нерідко унікальних працівників;
- Макроекономічна політика посилення інтелектуального потенціалу;
- Новий тип конкурентоспроможності, що базується на використанні переваг лідерства у певних сегментах і володінні певними елементами інтелектуального капіталу;

Для оцінки рівня розвитку економіки знань поки що немає загальноєвропейської надійної системи показників, однак є спроби її створення Програмою Всесвітнього банку «Знання для розвитку». Для оцінки здатності країн створювати, приймати і поширювати знання запропоновано індекс економіки знань. В основі розрахунку індексу лежить методологія оцінки знань Світового банку (The Knowledge Assessment

Methodology — KAM), яка включає в себе 109 структурних і якісних показників, об'єднаних в чотири основні групи [7]:

1) Індекс економічного та інституціонального режиму (The Economic Incentive and Institutional Regime) - відображає умови, в яких розвитку розвивається економіка та суспільства в цілому, економічне та правове середовище, якість управління, розвиток бізнесу та приватної ініціативи, здатність суспільства та його інститутів до ефективного використання існуючих і створення нових знань.

2) Індекс освіти (Education and Human Resources) відображає рівень освіти населення і наявність стійких навичок, створення, розповсюдження та використання знань.

3) Індекс інновацій (The Innovation System) – відображає рівень розвитку національної інноваційної системи, що включає компанії, дослідницькі центри, університети, професійні об'єднання та інші організації, які сприймають і адаптують глобальні знання для місцевих потреб, а також створюють нові знання і засновані на них нові технології (кількість наукових працівників, зайнятих у сфері НДДКР, кількість зареєстрованих патентів, число і тираж наукових журналів і т.ін.)

4) Індекс інформаційних і комунікаційних технологій – ІКТ (Information and Communication Technology — ICT) - відображає рівень розвитку інформаційної та комунікаційної інфраструктури, яка сприяє ефективному розповсюдженню та переробці інформації.

Методологія оцінки знань пропонує також два зведених індекси – Індекс економіки знань та Індекс знань. *Індекс економіки знань* (The Knowledge Economy Index - KEI) – комплексний показник для оцінки ефективності використання країною знань з метою її економічного та соціального розвитку. Він розраховується як середнє арифметичне з чотирьох індексів - економічного та інституціонального режиму, освіти, інновацій, інформаційних і комунікаційних технологій - і характеризує *рівень* розвитку країни чи регіону відносно стандартів економіки знань.

Індекс знань (The Knowledge Index - KI) комплексний соціальний показник для оцінки здатності країни створювати, сприймати й поширювати знання. Він характеризує *потенціал* країни відносно економіки знань. Він розраховується як середнє арифметичне трьох складових попереднього індексу - індексів освіти, інновацій, інформаційних і комунікаційних технологій.

Для визначення взаємозв'язку і взаємозалежності процесів людського розвитку і становлення економіки знань ми скористалися даними Звітів про людський розвиток ПРООН [8; 9] та даними Програми Всесвітнього банку «Знання для розвитку» про значення індексу економіки знань і його складових у різних групах країн. [7]. Основні значення цих важливих показників за 2009 рік (останній, за який є всі дані) наведено в табл.1.

Таблиця 1. Показники розвитку економіки знань та індексу людського розвитку за основними групами країн, 2009 рік [сформовано автором за даними 7; 8; 9]

		Індекс економіки знань	Індекс знань	Індекс економічного та інституціонального режиму	Індекс освіти	Індекс інновацій	ІКТ	ІЛР
1.	Західна Європа	8,76	8,78	8,71	9,27	8,29	8,78	0,874
2.	Країни "Великої Сімки"	8,72	8,91	8,15	9,19	8,75	8,80	0,877
3.	Східна Європа і Центральна Азія	6,45	6,69	5,71	6,99	6,62	6,46	0,741
4.	Східна Азія	6,41	6,71	5,52	8,49	5,00	6,64	0,656
5.	Україна	6,00	6,58	4,27	5,83	8,15	5,77	0,720
6.	Всі країни	5,95	6,19	5,21	8,11	4,24	6,22	0,676
7.	Близький Схід і Північна Африка	5,47	5,68	4,86	7,57	3,75	5,71	0,634
8.	Латинська Америка	5,21	5,37	4,71	5,80	5,05	5,27	0,722
9.	Африка	2,71	2,72	2,68	4,31	1,38	2,45	0,456
10.	Південна Азія	2,58	2,55	2,65	3,29	1,92	2,45	0,538

На рис. 1 показані значення індексів людського розвитку та індексів економіки знань для основних груп країн, для світу в цілому і для України (у порядку зменшення індексів економіки знань). Як бачимо, ці два показники дуже тісно корелюють між собою. Водночас видно, що в Україні (і в Латинській Америці) індекс людського розвитку має значення вище, ніж можна було б очікувати по тренду індексу економіки знань. На нашу думку, це свідчить про певні резерви нашої країни щодо перспектив побудови економіки знань.

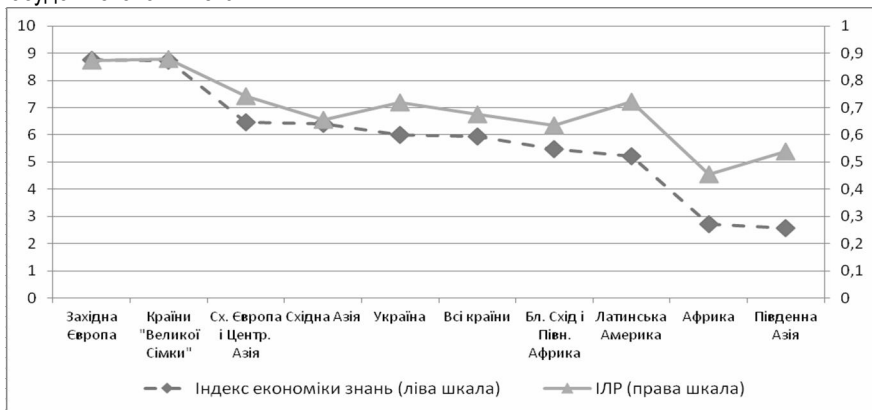

Рис. 1. Індеси економіки знань та людського розвитку

Таким чином, емпіричні дані підтверджують тісний зв'язок між рівнем людського розвитку і становленням економіки знань. Саме потенціал розумної, високоосвіченої,

здорової людини дедалі надійніше стає першоосновою конкурентоспроможності в економіці знань. Водночас менше розвинуті країни потрапляють у пастку низького рівня людського розвитку, який призводить до замкненого кола низької конкурентоспроможності й безнадійного відставання у прогресі економіки знань.

Кінцеві цілі діяльності справді розумних людей завжди знаходяться поза суто економічною сферою, вище конкуренції і конкурентоспроможності. Гроші, доходи, виробництво, багатство, валовий продукт і т.ін. є лише засобами досягнення цілі – розширення можливостей для розвитку і самореалізації людей. Але в епоху економіки знань уряди як демократичних розвинених країн, так і країн, що розвиваються, приділяють все більше уваги забезпеченню людського розвитку не лише з причини його пріоритетного соціального значення, але й як вирішального фактора надійного економічного зростання на новій – інтелектуальній - основі. При цьому як соціальний прогрес, так і становлення економіки знань має надзвичайну актуальність на сучасному етапі розвитку економіки України.

Література

1. Дракер П. Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л.Иноземцева. М.: Academia. 1999.
2. Shultz N. Human Capital: Policy Issues and Research Opportunities. In: Human Resources/ Fiftieth Anniversary Colloquium VI. N.Y., 1975.
3. Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США. - М.: Прогресс, 1966. - 462 с. («The Production and Distribution of Knowledge in the United States». 1962.) Machlup F..
4. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса./ Учебное пособие под общей редакцией проф. В.П. Колесова (экономический факультет МГУ), 2-е издание, дополненное и переработанное. – М.: Права человека, 2008.- 636 с.
5. Грішнова О.А. Людський розвиток: навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2006. – 308 с.
6. Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір (колективна монографія) / За ред. Е.М.Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. – 316 с.
7. The Knowledge Economy Index. The World Bank. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.worldbank.org/kam>
8. Доклад о развитии человека 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей: Лучшее будущее для всех. ПРООН Електронний ресурс. Режим доступу: // <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2011/download/ru/>
9. Доклады о развитии человека за 1990-2010 годы. ПРООН Електронний ресурс. Режим доступу: // <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr>
10. Griffin K., Knight I. Human Development and International Development Strategy for 1990s. London and Basingatoke, 1990. P.42